"RAVZAT US-SAFO" TARJIMASIDA DAVLATCHILIK VA MA'MURIY-SIYOSIY TERMINLAR LEKSIKASI

Kuryozova Dilfuza
Xorazm Ma'mun akademiyasi doktoranti
e-mail: dilfuzaquryazova1@gmail.com
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.24069792

Annotatsiya

Ushbu maqolada Munis Xorazmiy tomonidan o'zbek tiliga o'girilgan Mirxondning "Ravzat us-safo" ("Musaffolik bog'i") asaridagi davlatchilik, saroy boshqaruvi va ma'muriy-siyosiy terminlar leksiko-semantik va tarixiy-lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Asar matnida uchraydigan unvonlar, mansab nomlari hamda davlat boshqaruvi tizimiga oid leksik birliklarning kelib chiqishi, semantik doirasi va XIX asr boshlari Xorazm xonligi adabiy tili leksikasida tutgan o'rni yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Ravzat us-safo, Munis Xorazmiy, tarixiy leksikologiya, davlatchilik terminlari, ma'muriy leksika, o'zlashma qatlam, Xorazm adabiy muhiti, semantik tahlil.

O'zbek tili tarixini, xususan, XIX asr boshlaridagi adabiy til va tarjimachilik an'analarini o'rganishda Munis Xorazmiy faoliyati va uning boy tarjima merosi alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyandasi, tarixchi va tarjimon Munis Xorazmiyning qalamiga mansub bo'lgan Mirxondning mashhur "Ravzat us-safo" asarining tarjimasi shunchaki badiiy-tarixiy asarni ko'chirish bo'lmay, balki o'sha davr turkiy tilining boy leksik va terminologik imkoniyatlarini yuzaga chiqargan mukammal lingvistik manbadir [1, 15-b.].

XIX asr Xorazm adabiy muhitida tarixiy asarlarni ona tiliga o'girish jarayonida xalq tilidagi jonli so'zlashuv elementlari bilan bir qatorda, mumtoz yozma adabiyotning boy lug'at boyligidan ham unumli foydalanilgan. Asar matnidagi ma'muriy-siyosiy hamda davlatchilikka oid terminlar Xorazm xonligi va umumturkiy davlatchilik boshqaruv tizimi, saroy unvonlari va ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni o'rganishda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi [5, 45-b.].

1. Ma'muriy-siyosiy leksikaning genetik qatlamlari

Munis tarjimasidagi "Ravzat us-safo" asarida davlat boshqaruvi va ijtimoiy unvonlarga oid leksik birliklarni kelib chiqishiga ko'ra uch asosiy genetik qatlamga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir:

Tub turkiy qatlam: Qadimgi turkiy davlatchilik an'analaridan saqlanib qolgan va XIX asr Xorazm adabiy tilida ham faol qo'llanilgan terminlar: beg, xoqon, inoq, otaliq, yasavul, qorovulbegi, biy. Professor H.Dadaboyevning ta'kidlashicha, bunday tarixiy leksik qatlamlar turkiy tillarning ichki imkoniyatlari asosida asrlar davomida shakllanib, o'zining barqaror semantik tuzilishini saqlab kelgan [4, 78-b.].

Arabcha o'zlashmalar: Islom dini tarqalishi bilan birga kirib kelgan, asosan diniy-huquqiy hamda rasmiy davlat boshqaruviga oid terminlar: sulton, amir, vazir, qozi, mufti, devon, mulk, saltanat, xalifa. Bu so'zlar asar matnida ma'muriy tizimning huquqiy asoslarini yoritishda muhim vazifa bajaradi [3, 102-b.].

Fors-tojikcha o'zlashmalar: Saroy maishiy hayoti, rasmiyatchilik va unvonlar bilan bog'liq so'zlar: shoh, podshoh, shahzoda, darg'a, mirzo, saroy, devonbegi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Munis Xorazmiy forsiy tildagi asl nusxadan tarjima qilish jarayonida terminologiyaning asl mazmunini saqlagan holda, ularning turkiy muqobillari va mahalliy xonlik amaliyotida qo'llaniladigan unvonlar bilan boyitishga intilgan:

1. **Oliy hukmdorlik unvonlari:** Matnda "hukmdor" ma'nosida podshoh, shoh, sulton, xoqon kabi leksik birliklar kontekstual vazifasiga ko'ra parallel qo'llaniladi. Turkiy xoqon va sulton terminlari asosan islomiy davlatchilik va oliy hokimiyat egalariga nisbatan ishlatilib, matnga tantanavorlik baxsh etgan.

2. **Saroy amaldorlari va mansabdorlar:**

Inoq — Xorazm xonligida xondan keyingi eng nufuzli siyosiy va harbiy maslahatchi unvoni bo'lib, Munis tarjimada bu kabi mahalliy ma'muriy realliklarni aniq aks ettirgan.

Vazir va Devonbegi — ijroiya hokimiyati va moliya ishlarini boshqaruvchi oliy lavozimli amaldorlar nomini ifodalaydi.

Yasavul va Darg'a — tartib-intizom, saroy va shahar xavfsizligini ta'minlovchi mansab egalari.

Munis Xorazmiy forsiy tildan tarjima qilishda shunchaki so'zma-so'z tarjima usulidan qochib, o'zbek tilining sinonimik imkoniyatlaridan keng foydalangan. Masalan, matnda hukmdorning farmoni yoki buyrug'iga nisbatan "farmon", "hukm", "yasaq" va "yorliq" so'zlari o'z o'rnida qo'llanilgan:

Yorliq va yasaq — qadimiy turkiy davlatchilik an'analariga ko'ra davlat ahamiyatiga ega rasmiy qonun-qoidalar va oliy buyruqlar uchun;

Farmon — umumiy ma'muriy ko'rsatmalar va saroy farmoyishlari uchun qo'llanilgan.

Bu kabi sinonimik qatorlarning mavjudligi tarjimonning o'zbek tilining boy leksik qatlamidan qanchalik mukammal foydalanganini ko'rsatadi [6, 42-b.] Munis Xorazmiy Mirxondning forsiy tilidagi matnini tarjima qilishda harbiy-ma'muriy hodisalar, lashkar tuzilishi va saroy amaldorlariga oid so'zlarni turkiy tilning o'sha davrdagi jonli va mumtoz imkoniyatlari asosida juda aniq bergan.

Harbiy-ma'muriy unvonlar va lashkar tuzilishi: Asarning turli boblarida qo'shin boshliqlari va jangovar qismlarga oid atamalar uchraydi. Forsiy matndagi lashkarboshi va sarkardalarga nisbatan qo'llanilgan terminlar turkiy muhitga moslashtirilib, o'sha davr Xorazm xonligining harbiy-ma'muriy tizimidagi real nomlar bilan berilgan. Jumladan, qo'shin tartibini saqlovchi va hukmdor farmonlarini yetkazuvchi shaxslar uchun "yasavul" so'zi faol ishlatiladi.

Davlat boshqaruvi va farmoyishlar leksikasi (Yorliq, Yasaq, Farmon): Matndagi quyidagi parchalar tarjimon mahoratini yorqin ochib beradi:

"...va sulton tara tomonidan mamlakatni idora qilish uchun **yorliq** nozil bo'ldi..." — bu yerda davlat ahamiyatiga molik oliy farmon ma'nosida qadimiy turkiy yorliq so'zining ishlatilishi o'zbek yozma adabiy tili tarixiy an'analarining davomiyligini ta'minlaydi.

"...shahar hokimi tomonidan qattiq **yasaq** e'lon qilinib..." — bu o'rinda davlat intizomi va qonun-qoidalariga qat'iy rioya etishni talab qiluvchi ma'muriy buyruq nazarda tutiladi.

Xulosa qilib aytganda, Mirxondning "Ravzat us-safo" asarining XIX asr boshlarida atoqli tarixchi va tarjimon Munis Xorazmiy tomonidan amalga oshirilgan tarjimasi o'zbek yozma adabiy tili tarixida, xususan, Xorazm tarjimachilik maktabi taraqqiyotida muhim lingvistik bosqichni tashkil etadi. Asar leksikasining qiyosiy-tarixiy va semantik tahlili quyidagi fundamental ilmiy xulosalarga kelishimizga asos beradi:

1. **Genetik qatlamlarning mutanosibligi:** Tarjima matnidagi leksik birliklar qadimgi turkiy qatlam (beg, xoqon, inoq, otaliq, yasavul, yorliq), islom madaniyati ta'sirida o'zlashgan arabcha diniy-huquqiy terminlar (sulton, amir, vazir, qozi) hamda saroy-maishiy hayot bilan bog'liq fors-tojikcha

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

o'zlashmalarning (shoh, podshoh, mirzo, darg'a) o'zaro uyg'un tizimidan iborat ekanligini ko'rsatdi. Bu holat XIX asr boshlarida O'zbek adabiy tilining boshqaruv tizimi va ijtimoiy-siyosiy hayotga oid tushunchalarni mukammal ifodalay oladigan boy lug'at boyligiga ega bo'lganini dalillaydi.

2. **Tarjimonlik mahorati va leksik sinonimika:** Munis Xorazmiy forsiy tildagi matnni tarjima qilishda shunchaki so'zma-so'z o'girish usulidan qochib, o'zbek tilining sinonimik imkoniyatlaridan mohirlik bilan foydalangan. Xususan, davlat ahamiyatiga molik buyruq va farmoyishlarni ifodalashda yorliq, yasaq, farmon kabi leksemalarni o'z o'rnida qo'llashi uning tarjimonlik mahorati bilan bir qatorda, qadimiy turkiy davlatchilik terminologiyasini mukammal egallaganini namoyon etadi.

3. **Tarixiy-etnografik va ma'muriy leksikaning ahamiyati:** Asarda qo'llanilgan saroy unvonlari va ma'muriy lavozim nomlari (xususan, Xorazm xonligiga xos mahalliy realliklarni aks ettiruvchi inoq, biy kabi unvonlar) o'sha davr O'rta Osiyo davlatchiligi va boshqaruv tizimining o'ziga xos xususiyatlarini yoritishda qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot natijalari o'zbek tarixiy leksikologiyasi, leksikografiyasi, shuningdek, XIX asr Xorazm adabiy muhiti va mumtoz tarjima asarlarining tilini o'rganishda muhim nazariy-amaliy ahamiyatga ega bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirxond. Ravzat us-safo. 1-6-jildlar / Fors tilidan Munis Xorazmiy tarjimasi. — Toshkent: Fan, 1978. — 450 b.
2. Munis Shirmuhammad Avazbiy o'g'li. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik. J. II. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1980. — 348 b.
3. Dadaboev H. O'zbek tili harbiy leksikasi (XIV–XIX asrlar). — Toshkent: Fan, 1990. — 168 b.
4. Dadaboev H. O'zbek tilining tarixiy leksikologiyasi va terminologiyasi. — Toshkent: Yoshlar matbuoti, 2020. — 216 b.
5. Jumaxo'jayev N. XIX asr birinchi yarmi Xorazm tarjima maktabi va Munis tarjimonlik mahorati. Filol. fan. nomz. diss. avtoref. — Toshkent, 1996. — 24 b.
6. Munirov Q. XIX asr Xorazm tarixnavisligi va unda Munis hamda Ogahiy ijodi. — Toshkent: Fan, 1960. — 142 b.
7. Shorahmedov A. XIX asr Xorazm yozma yodgorliklari leksikasi (munosabat va tasnif). — Toshkent: Fan, 1993. — 184 b.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati**.** 5 jildlik. J. 1–5. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.